

Кривицька Олена

ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКАЦІЯ

Актуальні суспільно-політичні процеси значною мірою відображають регіональну специфіку України, внаслідок чого можна говорити про регіональні й, певною мірою, етнорегіональні особливості, оскільки ставлення громадян України до різних питань суспільно-політичного життя значною мірою опосередковане як етнічними, так і регіональними особливостями сприйняття, розуміння й оцінювання поточних політичних подій і рішень. Попри формальну тотожність в етноідентифікаціях (за винятком Криму, серед громадян України переважають українці) змістовне наповнення соціокультурної ідентичності та її етнічної складової має істотні регіональні відмінності.

Географічно територія України складається із трьох частин: Надніпрянщини, Західної України (можна назвати їх етнографічними центрами українства) та Південно-Східного регіону.

Регіональний та соціально-політичний чинники – суттєві фактори впливу на процеси етнічної ідентифікації.

Можна виокремити три етнокультурні вектори впливу на геополітичні устремління регіонів: східний вектор (Дніпропетровськ, Донбас); західний (Львів, Івано-Франківськ); південний (кримська автономія).

Геокультурний ландшафт України має регіональний та етнонаціональний виміри. Щодо першого, то у сучасних умовах він чітко визначений і стабільний – це межі території України та розміщення на ній представників різних етносів. Згідно з останнім переписом населення 2001 р. та етносоціологічними дослідженнями етнічні меншини розселені на території України у різних пропорціях і з різною щільністю. Переважаючим

типом їхнього розселення є, за деякими винятками, дисперсний тип. Цими винятками є компактні поселення у певних регіонах кримських татар (Крим), угорців (Закарпаття), болгар (Одеська область), румунів (Чернівецька область), греків (Донецька область), гагаузів, молдован (Одеська область).

Іншими меншинами, концентрація представників котрих виявляється на етнічній карті України, є росіяни, білоруси та поляки. Нині росіяни розсіяні на території всієї України, але, як і раніше, більшою мірою вони сконцентровані у східних і південних областях: у Луганській області росіяни становлять 45% всього населення, в Донецькій – 44%, у Харківській та Одеській – 33%¹. Регіонами з великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровську, Запорізьку області та м. Київ. У цих регіонах ще й досі можна знайти суто російські селища – при цьому не йдеться про селища з русифікованими українцями, білорусами та ін. Білоруси розселені передусім у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Найдревніші білоруські поселення знаходяться у Рівненській області, на півночі України. Звідти в кінці XVIII сторіччя білоруси переселялися на північний схід України (Слобожанщина) та південь (Новоросія). Поселення поляків в Україні мало місце в першу чергу в східній Галичині та в областях на правому березі Дніпра. Сьогодні представники польської меншини мешкають переважно у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці.

Етнонаціональний вимір геокультурного простору України складається із представників різноманітних етносів, які мешкають на її території. На сьогодні більш-менш вірогідні уявлення про кількісний склад етносів, представники котрих ідентифіковані в Україні, дає (хоча і застарілий) перепис населення 2001 року. У ньому зафіксовані й ідентифіковані представники 130 етносів².

Щодо компонентів етнонаціональної структури, які є суб'єктами етнополітичних процесів, то їх, згідно з Конституцією,

має бути три: українська нація, корінні народи і національні меншини. Зауважу, що коли меншою чи більшою мірою поняття “українська нація” та “національна меншина” є усталеними (хоча дискусії навколо їхньої сутності не припиняються), то поняття “корінні народи”, на мій погляд, попало у конституційне визначення етнонаціональної структури безпідставно, оскільки на час прийняття Конституції цей феномен не був визначений ані у науковому, ані політико-правовому полі. Цей компонент етнонаціональної структури українського суспільства є радше гіпотетичним. Під терміном “корінні народи” зарезервовано місце у цій структурі для тих етнічних груп (спільнот) населення країни, які залишаються поза поняттями “українська нація” (в етнічному розумінні цього терміна) та “національна меншина”, а також тих етнічних категорій (за Ентоні Смітом), котрі присутні у структурі на рівні окремих одиниць або кількох десятків чи сотень. Останніх доречно об’єднувати під терміном “представники етносів”.

Для ілюстрації інтенсивності процесу формування етнокультурного простору України та інтенсифікації участі в ньому етнічних меншин і стану міжетнічної толерантності використано дані опитування “Українське суспільство: соціологічний моніторинг (1994–2003 рр.)”. Аналіз деяких показників дав змогу виявити певні характеристики національного менталітету, ставлення населення до інших національностей. Згідно з даними опитування тільки 41,1% респондентів вважають себе перш за все громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% – важливіша регіональна ідентичність: ця група опитаних більше бачить себе “ мешканцем села, району чи міста, в якому живе”, ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних продовжує ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою – Радянським Союзом³. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців. Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації вважають себе насамперед росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян

зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені. А здобуття нової гальмується багатьма чинниками. По-перше, поки що проблемою є забезпечення економічних та соціальних прав громадян, гарантованих Конституцією України.

По-друге, очевидні тенденції відчуження населення України від держави. Внаслідок того (крім усього іншого) для самовідтворення держави поки що важливіший принцип підданства громадян, ніж їхнє цивільне самовизначення та громадянська самодіяльність.

З іншого боку, не можна скидати з розрахунку і традицію громадянського анархізму, яка мала на теренах України безліч проявів та відтінків. Це явище малодосліджене та унікальне, оскільки пов'язане з неприйняттям держави як договірної системи взаємовідносин. А сьогодні воно виявляється і в несприйнятті багатьма елітами конституційної реформи, і в феномені української тіньової економіки, в якій, за різними підрахунками, задіяно до 50% працездатного населення⁴.

По-третє, в Україні сьогодні стрімко розвивається ідентичність належності до країни. Мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. За 15 років незалежності саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату належності до української держави, української політичної нації “компенсувалися” іншими духовними практиками – психологічними, ментальними. Але якщо для “внутрішнього споживання” – самоствердження людини в очах своїх співгромадян – це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном, внаслідок цього, дуже часто українців сприймають як таких собі “інших росіян”.

Таким чином, у масовій свідомості українського суспільства політична, державна ідентифікація залишається на

другорядному місці. І якщо в Україні й розвивається система ідентифікації українства, то це, швидше, ідентифікат не з ряду “держава – громадянин”, а “країна – особистість”, “країна – спільнота”. Головна тут – суто територіальна, земляцька ідентичність, близькість до землі-годувальниці, до певного регіону. Навіть нині, коли ми читаємо сучасну політичну пресу, часто можемо зустріти такі визначення, як “донецькі”, “харківські”, “київські” – реальний розподіл українського соціуму за умови відсутності нових механізмів консолідації суспільства як єдиної політичної нації.

Чи тотожні сьогодні результати голосування 2004 р. ідентифікаційним практикам? Можна було б погодитися з думкою, що виборці В.Ющенко більше ідентифікують себе із смисловими полями світового українства. І програма цього, вже колишнього, кандидата в Президенти, лозунги його виборчої кампанії дають підстави вважати саме так. Та й відсотки голосів, поданих за В.Ющенко, корелюються з названими мною вище цифрами національної ідентифікації – 41,1% тих, хто вважає себе перш за все громадянином України і 52,01% тих, хто проголосував за В.Ющенко. З порівняння цих цифр можна зробити висновок про зростання на 11 % серед населення держави ідентифікату українства.

Щодо 44,18% виборців, які віддали голоси за В.Януковича, то можна говорити про основний пріоритет регіональної ідентичності⁵. Регіональна специфікація сьогодні – вже реальність суспільно-політичного життя. Маємо могутній “викид” як на Сході та Півдні України, так і на її Заході латентних відмінностей життєдіяльності цих двох регіонів – економічних, історичних, геополітичних, релігійних, мовних, ціннісних та ін. У світовій новітній історії відомий тільки один цивілізований приклад розв’язання етнополітичного конфлікту – “розлучення” чехів та словаків на дві держави: Чехію та Словаччину.

Тому сьогодні нагальним завданням для політиків усіх рівнів і кольорів є збереження ще дуже слабкої й молодій української державності. Для цього потрібно законодавче

визначення специфіки регіонів України. Не слід тут посилатися на досвід таких країн, як США або Німеччина, де кожний регіон має своє економічне або політико-правове обличчя. Але той адміністративно-територіальний устрій, який ми успадкували від СРСР, не відповідає нинішнім реаліям. Ринкова економіка не потребує такого територіального роздібнення країни, яке ми маємо сьогодні.

Крім того, для України консолідація нації, формування політичної ідентичності лежить, головним чином, у площині поглиблення ринкових перетворень, забезпечення прав і свобод громадян, підвищення їхнього добробуту. Надзвичайно важливо в цьому плані зберегти темпи економічного зростання як умову трансформації ідентифікату частини громадян “радянська людина” в ідентифікат “громадянин України”. Найбільша загроза сьогодні для України – порушити ще хиткий економічний підйом та похідну від нього – суспільну стабільність. Бо саме вони спричиняють цілу низку позитивних зрушень – і в соціальному самопочутті, і в прийнятті нового способу життя та нової економіки, і у формуванні нових ідентичностей.

Домінантною в масовій свідомості має стати установка на зближення з представниками інших етнічних груп та культур. Це є передумовою формування суспільної системи демократичного зразка. Однак, згідно з даними моніторингу національної дистанційованості (2005 р.), проведеного Інститутом соціології НАН України, зберігається високий рівень відособленості населення України від інших національностей. Слід додати, що з 2002 р. стався стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично у всіх національностей⁶.

Таблиця 1.

Національна дистанційованість населення України (2005 р.)⁷.

Національність	Не допустили б в Україну представників національностей (%)
Росіян	5
Євреїв	12

Кримських татар	18
Грузинів	19
Циган	42
Афганців	37
Чеченців	57

Таблиця 2.

Національність	Допустили б в Україну як жителів (%)
Росіян	85
Білорусів	74
Поляків	50
Словаків	46
Чехів	40
Угорців	42
Німців	42

Із таблиці №1 випливає, що “кваліфікована більшість” жителів України (близько 75%) згодні як своїх співгромадян бачити лише представників східнослов’янських етносів, що традиційно мешкають на цій території. Майже половина громадян як жителів України допустили б іще євреїв, поляків, молдован і кримських татар, тобто представників тих народів, із якими їх також пов’язує історичний досвід спільного проживання. Така конфігурація національних преференцій дає підстави припустити, що в підґрунтя національного ізоляціонізму, що домінує в масовій міжнаціональній свідомості населення України, закладено архаїчно-традиціоналістські цінності, які певною мірою визначають формування системи суспільних відносин. Не можна не погодитися з Н.Паніною, яка зазначає, що у 2002 р. відбувся не лише зсув у дистанційованості від інших національностей, а й певне зниження рівня української самоідентичності⁸. Щодо регіональних особливостей можна бачити, що загалом у Західному, Східному і Центральному регіонах населення

за цим показником практично не відрізняється. У Південному регіоні фіксується значне збільшення дистанційованості стосовно українців (і, відповідно, зниження рівня української ідентичності) порівняно з іншими регіонами.

Як і слід було очікувати, в етнічних українців спостерігається вищий рівень національної ідентичності, порівняно з росіянами та іншими національностями. Проте наголосимо, що в усіх представників різних національностей, що населяють Україну, величина цього показника не виходить за межі поля національної ідентичності. Це свідчить про достатньо високий рівень асиміляції й консолідації на засадах української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміють не так етнічну спільність, як громадянську належність.

Серед чинників, які характеризують рівень національної ідентичності й толерантності населення України, є ставлення до росіян. Середнє значення індексу національної дистанційованості (ІНД) населення України загалом від росіян дорівнює 3,1 бала. Це значення виходить за межі національної ідентичності й характеризує певний рівень національної толерантності щодо росіян, динаміка якого узгоджується із загальними процесами динаміки міжнаціональних установок у сучасній Україні – підвищення дистанційованості практично від усіх національностей. Цей процес розпочався наприкінці 2001 – на початку 2002 року.

У ставленні до росіян засадовим диференційним чинником є регіон проживання. У Східному регіоні це ставлення можна оцінювати як національно-ідентифікаційне, оскільки відповідний показник становить 2,3 бала. Доволі близьким до цього значення є показник, що характеризує Південний регіон (2,9 бала). У Центральному регіоні значення ІНД підвищується до 3,2 бала. І, зрештою, у Західному регіоні індекс національної дистанційованості сягає верхньої критичної оцінки національної толерантності стосовно росіян – 4 бали.

Характеризуючи регіональні особливості ставлення до росіян загалом, можна вирізнити дві основні особливості:

1) у всіх регіонах значення показника ІНД перебувають у межах національної толерантності; 2) мірою просування від Сходу до Заходу (Схід–Південь–Центр–Захід) національна дистанційованість стосовно росіян істотно збільшується.

Зазначений вище моніторинг 2005 р. унаочнив суттєвий взаємозв'язок між ставленням до росіян і політичною позицією, виявленою під час виборів Президента України наприкінці 2004 року. Та частина населення, що голосувала за В.Ющенка, принципово відрізняється від електорату В.Януковича за величиною дистанційованості стосовно росіян. Якщо ІНД прихильників В.Януковича свідчить про російську національну ідентичність (2,4 бала), то прихильники В.Ющенка демонструють дистанційованість від росіян, що наближається до верхньої межі національної толерантності (3,5 бала) .

Отже, *по-перше*, у масовій міжнаціональній свідомості дорослого населення України й надалі зберігається високий рівень східнослов'янської відособленості, національного ізоляціонізму та ксенофобії. Як “своїх” населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів.

По-друге, конфігурація міжнаціональних установок за період становлення незалежної української держави характеризується зниженням національної толерантності й поширенням ізоляціоністських (прихована ксенофобія) і відкритих ксенофобних установок. Зазвичай, відчуження від якихось конкретних національностей відбувалося у зв'язку із асоціацією цієї національності з тим чи тим серйозним (воєним, терористичним тощо) конфліктом.

По-третє регіональний чинник, який виявом у результатах виборів Президента, як показує аналіз результатів вимірювання міжнаціональної свідомості населення України, інтегрує низку регіональних особливостей міжнаціонального менталітету. Ці самі особливості виявляються й у прихильників обох кандидатів. Практично не відрізняючись за рівнем української ідентичності й за загальним рівнем національної дистанційованості, прихильники В.Ющенка і В.Януковича істотно різняться

стосовно національностей, які визначають вектор геополітичної орієнтації “Схід–Захід”. Якщо щодо росіян індекс національної дистанційованості прихильників В.Януковича свідчить про російську національну ідентичність, то прихильники В.Ющенко демонструють дистанційованість від росіян, що наближається до верхньої межі національної толерантності.

Українське суспільство ввійшло у XXI сторіччя і у нове тисячоліття, маючи безумовну перевагу порівняно до інших країн, які з’явилися після розпаду Радянського Союзу. Вона полягає у тому, що за 15 років незалежності Україні вдалося уникнути гострих міжнаціональних конфліктів. Це інтегративний наслідок багатьох факторів, серед яких важливе місце посідає менталітет українського народу.

Як і у інших народів, менталітет українців зумовлений особливостями історичного розвитку. Так, наприклад, той факт, що українці мешкали на землях, які входили до складу інших держав, сформував толерантність як одну із основних рис українців. Терпимість і толерантність були елементом самозахисту в умовах відсутності своєї держави. Міжетнічна толерантність з’явилася також під впливом того, що для українців найважливішою цінністю є земля. І якщо вона є, то байдуже, хто мешкає поряд.

У нові часи завдяки зваженій і послідовній політичній лінії у сфері міжетнічних відносин толерантність не дала розвернутися екстремістським імпульсам як з лівого, так і з правого боку. Нині, коли національні меншини в Україні завершили процес самоорганізації, створення своїх структур та об’єднань, є усі можливості для того, щоб толерантність і надалі відіграла роль однієї з важливих складових формування громадянського суспільства.

Метою національної політики України визнана національна консолідація і міжетнічна інтеграція. Таким чином, для України актуальним є мегатренд геокультурної мозаїчності, котрий передбачає етнонаціональну єдність, бажання всіх етносів утвердитися у формі певного етнокультурного співжиття.

Тобто держава має не українізувати росіянина, єврея або поляка (це не призведе ні до чого іншого, окрім протистояння), а забезпечити можливість вільного розвитку всіх етносів у демократичній державі зі спільною ідеєю будівництва нової нації – не української, а всього народу Української держави. Відомий іспанець Х.Ортега-і-Гасет стверджував, що в державу нас об'єднає не те, чим ми були вчора, а те, що ми будуватимемо спільними зусиллями завтра. І в цьому сенсі необхідно перетворити багатоетнічний склад населення України на “силовий чинник” державності.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. – К., 2003. – С. 126–136.

² Там само.

³ Українське суспільство: Соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С. 50.

⁴ Український соціум: соціально-політичні виміри. – К., 2005. – С. 62.

⁵ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 71.

⁶ *Паніна Н.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21–43.

⁷ Складено за: *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія... – 2005. – № 4. – С. 31.

⁸ Там само. – С. 27.

⁹ Там само. – С. 37.